

ՆՎԻՐՎՈՒՄ Է ՄԱՅԻՍՅԱՆ ՆԵՐՈՍԱՄԱՐՏԵՐԻՆ

ՌԱՖԱՅԵԼ ՆԱՄԱՐՉՈՒՄՅԱՆ

Պատմական գիտությունների դոկտոր

ԳԱՐԵԳԻՆ ՆԺԴԵՆ - ՂԱՐԱՔԻԼԻՍԱՑԻ ՀՐԱՇՈՒՆՉ ՈԳԻՆ

«1918 թ. մայիսի վերջերին վարել եմ Ղարաքիլիսէի ճակատամարտը: Վիրատուել եմ, ներկայացուել ամենաբարձր քաջութեան շքանշանի: Պիտի խոստովանել, որ առանց Ղարաքիլիսէի ճակատամարտի ոչ թէ օրուայ խ. Հայաստանը, այլ եւ այդ երկրամասի վրայ այսօր ապրող հայութիւն չէինք ունենա: Ղարաքիլիսէի եռօրեայ հերոսականը փրկեց գլխովին ոչնչացումից Արարատեան հայութիւնը եւ հիմը դրեց Հայկական պետութեան»:

Ինքնակենսագրութիւնից

Ղարաքիլիսայի ճակատամարտի առանցքային նշանակութեան մասին Նժդեհի արտայայտած այս միտքը ժամանակի բազմաթիւ աղբիւրներով վկայուած իրողութիւն է:

Առանց վարանելու կարելի է պնդել, որ Ղարաքիլիսայի ճակատամարտի վճռորոշ դերի ու նշանակութեան բացայայտումը հայ պատմագիտութեան չուսումնասիրուած խնդիրներից է: Թատկապէս չի շեշտուում այն բազմիցս վկայուած իրողութիւնը, որ Ղարաքիլիսայի ճակատամարտի ոգեշնչողն ու կազմակերպիչը Գարեգին Նժդեհն էր, ինչպէս Սարգսրապատիւնը՝ Գեորգ Ե Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն ու Հայաստանեայց Եկեղեցին: Դրա հիմնական պատճառն այն է, որ նախ՝ ճակատի հրամանատարը Բէլ-Մամիկոնեանն էր, իսկ հրամանատարների մէջ էին բազմաթիւ նշանաւոր բարձրաստիճան սպաներ՝ Ղորղանեանից սկսած, Սամարցեանից ու Ղամազեանով (Համազեան: Ռ. Հ.), վերջացրած, իսկ Նժդեհն այդ ժամանակ պորուչիկի աստիճան ուներ: Եւ երկրորդ՝ հարցը չի ուսումնասիրուած այդ տեսանկիւնից, քանի որ Գարեգին Նժդեհի անունը 1921-1990 թթ. փակի տակ էր Խորհրդային Հայաստանում:

Ժամանակակիցների յուշերից եւ աշխատութիւններից բերուած վկայութիւններով անդրադառնաւ խոճապահար փախչող բազմութիւններին ու հայ զօրքին ոգեշնչելու եւ դէպի ճակատ մղելու մէջ Գարեգին Նժդեհի վճռական դերակատարութեանը: Ընդ որում՝ այդ դերակատարութիւնը հաստատող աղբիւրների մեծ մասը Ղարաքիլիսայի ճակատամարտին նուիրուած գիտական աշխատութիւններում շրջանառութեան մէջ չի դրուած:

Ինչպէս հիմնաւորում է պատմաբան Ա. Թարութիւնեանը, «Այսպիսով, Ղարաքիլիսա-Ղազախ ուղղութիւնը գլխաւորն էր, որովհետեւ թուրքերը շտապում էին Ղազախ-Ադստաֆա-Ելիզաւետպոլ գծով հասնել Բաքու... Որ թուրքական արշաւանքի ամենաառաջնա-

կարգ նպատակներից մեկը Բաքուի գրառումն էր, կասկածից վեր է¹: Նույն կարծիքին են մտնում խնդրով զբաղուած գրեթէ բոլոր պատմաբանները:

Աւետիս Ահարոնեանը գրում է. «Հայկական ամբողջ ազատամարտի և մասնատրապէս Ղարաբաղի իսապի բախտորոշ ու արիւնյալ ճակատամարտի ոգին ու մեծութիւնը ըստ արժանւոյն գնահատելու և ըմբռնելու համար հարկ է գրեթէ կրօնական երկիւղածութեամբ մօտենալ փաստերին: Խղճմտօրէն և առանց կամիակալ, ամբոյխամիտ կարծիքներ մկատի առնելու, կշռադատել ստեղծուած տարապայման կացութիւնն ու անասանական դժուարութիւնները քաղաքական, միջազգային, բարոյական, որոնք ամէն մի ռազմական բախում դարձնում էին հերոսութիւն՝ հայ բանակի, և մարտիրոսութիւն՝ հայ ժողովրդի համար:

Այդ տեսակէտից Ղարաբաղի իսապի պատմական կոիւր հայ-թրքական պատերազմի ամենէն բնորոշն է թէ՛ իր ծաւալով ու տեղողութեամբ և թէ՛ մանաւանդ այն առանձնաշատուկ, դժխեմ զուգահիսութեամբ բարոյալքիչ ու աներիչ պայմանների, որոնք միշտ այնպէս ծանրացան հայ մատաղ ու անձնորաց բանակի ուսերին (*Հնդգծումն իմն է: Ռ. Հ.:* Հայ ցեղի լինել-չլինելու խնդիրն էր վճռում Ղարաբաղի իսապի առջեւ²:

Ղարաբաղի իսապի ճակատամարտի դերը վճռորոշ է համարել մաւ Յովն. Քաջազնունին իր հանրապետ գրքում և ուրիշ ժամանակակիցներ, որոնք իրենց վկայակոչումներում Ղարաբաղիսան միշտ դնում են Սարդարապատից առաջ և յիշատակում միասին³: Կովկասում թուրքական զօրքերի հրամանատար Վեհիբ փաշան, որը թուրքական բանակը դեկավարել է մաւ Ղարաբաղիսայում, Սարդարապատում ու Բաշ Ապարանում, Ղարաբաղիսայի մասին գրում է. «Բացառիկ ճակատամարտ էր այս պատերազմի պատմութեան մէջ: Ղարաբաղիսայի մօտ հայերը ցոյց տուեցին, որ մրանք կարող են լինել աշխարհի լաւագոյն զինորները⁴:

Ղարաբաղիսայի վճռական մշանակութիւնը ընդգծում է մաւ այն հանգամանքով, որ Երեսանից 20 կմ վրայ գտնող թուրքերը մայիսի 22-ին Եղեգնուտի (այն ժամանակ՝ Ղամշ-լու) կրելով ջախջախիչ պարտութիւն, խուճապահար մահանջեցին: Բայց օգտուելով այն հանգամանքից, որ «հայկական զօրքերը Սարդարապատը գրաւելուց յետոյ թուլացրել էին իրենց հետապնդումը, ուշքի եկան և պաշտպանութեան անցան Արաքս կայարանի և մրա հիւսիս-արեւելեան բարձունքների բնագծով: Պաշտպանութեան համար տեղանքը, անշուշտ, նպաստաւոր էին: Սիլիկեանը մի քանի անգամ փորձեց ճակատային գրոհով

¹ Ա. Յարութիւնեան, Թուրքական ինտերվենցիան Անդրկովկաս 1918 թ. և ինքնապաշտպանական կոիւները, էջ 174-157:

² Աւ. Ահարոնեան, Աւարայրի ողբկոչումը, «Հայրենիք» ամսագիր, 1931 թ. դեկտեմբեր, թիւ 2, էջ 78: Աւարայրի ողբկոչումը, «Հայրենիք» ամսագիր, 1932 թ., փետրուար, թիւ (112), էջ 95:

³ Յովն. Քաջազնունի, Դաշնակցութիւնը անելիք չունի այլեւս, Վիեննա, 1923 թ., տե՛ս շարադրանքի 17-րդ կէտը: Սուրէն Մելիքեան, Մի դրուագ Ղարաբաղիսի ճակատամարտից, «Հայրենիք» ամսագիր, 1920 թ., Պօսթըն, բացառիկ, էջ 26: Զօրավար Գ. Ղորղանեան, Հայերու մասնակցութիւնը համաշխարհային պատերազմին կովկասեան ռազմաճակատին վրայ, «Հայրենիք» ամսագիր, 1928 թ. յունուար, թիւ 3, էջ 144: մարտ, թիւ 5, էջ 126: Սաքո, Մեծ Հերոսամարտը, «Աշխատատր» թերթ, Հ.Յ.Դ. Վրաստանի կեդրոնական կոմիտէի պաշտօնաթերթ, 1919 թ. մայիսի 28, չորեքշաբթի, թիւ 105, էջ 2-3 և այլն:

⁴ Турция в годы первой мировой войны, Մոսկվա, 1966 թ., էջ 188:

դուրս մղել թշնամուն, սակայն ապարդիւն» (*Ա. Յարութիւնեան, Ըջ. աշխ., էջ 178*):

Հայկական զօրքը վճռական ու յաղթական յարձակումը վերսկսեց Ապարանում մայիսի 25-ին, Սարդարապատում միայն մայիսի 26-ի լուսաբացին, եւ դա շնորհիւ Ղարաքիլիսայի ճակատամարտի: Քանի որ եթէ թուրքերը 1918 թ. մայիսի 24-27-ին Ղարաքիլիսայում դիմադրութեան չը հանդիպէին, ապա Սարդարապատի, ճաւել Ապարանի մայիսի 25-27-ի վերջնական յաղթանակները չէին լինի, քանի որ Դիլիջանից ու Ապարանից թուրքերի անկասելի մուտքը երեւան եւ Ս. Էջմիածին կոտորածի անխուսափելի:

Ղարաքիլիսայի մեր զօրքի քառօրեայ հերոսականը ունեցաւ ճաւել միջազգային ճշմարտութիւն: Ղարաքիլիսայի եւ Սարդարապատի ճակատամարտերը թուրքական ներխուժումից փրկեցին ոչ միայն Վրաստանն իր մայրաքաղաքով, այլ յատկապէս Բաքուն, որը վերցնելու եւ Բաքուի նաւթին տիրանալով Կովկասը նուաճելու սեւեռուն նպատակով էր թուրքական զօրքը շարժում այդ քաղաքի վրայ: Աւ. Ահարոնեանը այս առիթով գրում է. «Հայ ժողովուրդը չափազանց շատ զոհեր լանձն առաւ դաշնակից պետութիւնների կողմէն, բայց այն, ինչ նա կատարեց Բազուի ճամբին եւ Բազուի շուրջն իր գործնական արժէքով, գերազանցում էր թուրք մորաստեղծ պետութիւնների արածները՝ յօգուտ համաձայնական (դաշնակից - Ռ. Հ.) պետութիւնների: Ծնորհիւ հայ զօրքերի հերոսական դիմադրութեան, կենտրոնական պետութիւններն ու Թուրքիան Բազուի քարիւղին տիրացան առնուազն կէս տարի աւելի ուշ, եւ սրա հետեւանքն ահագին եղաւ իրենց պարտութեան պատճառների մէջ: Ահա թէ ինչ է գրում Գերման սպայակոյտի պետ զօրավար էր. Լիւտենդորֆ. «Բազուի քարիւղը կարող էր մեզ օգնել պայմանով, որ մեր ձեռքն անցներ այն: Գերմանիայում խիստ պակաս էր կարբուրան (carburant) եւ մենք չափազանց նեղն էինք ձմրան լուսատրութեան համար... Մեր 7-րդ բանակի յարձակողականից լետոյ կարբուրանի մեր պաշարը վերջացել էր... Ուկրաինի երկաթուղին մոյմպէս քարիւղի պէտք ուներ: Անհնարին էր կատարում Թումինիայից քարիւղը հանելու համար եւ սակայն յոյս չկար մեր կարիքը լրացնելու: Այժմ այս հնարատը էր համարում, եթէ մենք այն բերէինք Անդոր-կովկասից, մանաւանդ Բազուից, եւ եթէ կազմակերպուէր փոխադրութեան գործը... Եւ վճռական հարց էր, սակայն, թէ ինչպէ՞ս հասնել Բազու ... (Լիւտենդորֆ, Յիշողութիւններ, էջ 287-297):

Սակայն ճակատամարտի նախօրէին իրավիճակը ողբերգականօրէն անյուսալի էր եւ թուրք ժամանակակիցների կարծիքով՝ *յատկապէս* Ղարաքիլիսայում թուրքերի դէմ կոտելը բացառում էին թուրքը: Այսպէս, երբ թուրքերը 1918 թ. փետրուարի 13-ին գրաւեցին Երզնկան, 27-ին՝ Էրզրումը, ապրիլի 10-ին՝ Սարիղամիշը, ապրիլի 25-ին՝ Կարսը, մայիսի 15-ին՝ Ալեքսանդրապօլը, Արեւմտահայաստանից, Երզնկայից, Էրզրումից, Կարսից ու Ալեքսանդրապօլից խուճապահար դէպի Ղարաքիլիսա-Դիլիջան փախչող բազմութեան քանակը կէս միլիոն էր, ամենուր տիրում էր համատարած խուճապ եւ յուսալքում, ոչ մէկը չէր հաւատում թէ հնարատը է կոտել ու փրկուել: Տասնեակ վկայութիւններից բերենք մի քանիսը:

«Սոսկալի էր վիճակը Ղարաքիլիսայում, - գրում է դէպքերին ականատես իրազեկը

⁵ Աւետիս Ահարոնեան, Աւարայրի ոգեկոչումը, «Հայրենիք» ամսագիր, 1932 թ., լուծար, թիւ 3 (111), էջ 96:

(Յակոբ Տէր-Յակոբեան: Ռ. Հ.)- շփոթ եւ յուսահատութիւն: Ամենքը իրենց գլուխները կորցրած՝ անյուսօրէն վաղուայ ապագային էին մայում: Անգամ զօրքը խուճապի մատնուած, դարձել էր մէկ խուճան, ոչ կարգ ու կանոն էր ճանաչում, ոչ էլ մեծ ու փոքր: Վրասնունը դարձել էր իսկական Աւետեաց երկիր ամենքի համար եւ ամեն ոք մի գերագոյն մտահոգութիւն միայն ունէր - իրեն մի կերպ Վրաստան գցել: Իսկ Լեոն, որը հաթումում Հայոց Ազգային խորհրդի եւ թուրք կառավարութեան միջեւ ընթացող հայ-թուրքական հաշտութեան խորհրդածողովի խորհրդականն էր եւ քաջատեղեակ էր իրադարձութիւններին, գրում է. «Ժողովուրդը խելակորոյս փախչում էր դէպի Ղարաքիլիսա, լցնում մրաձորն իր անասուններով, սալլերով: Փախչում է հազկական զօրքը: Գեներալ Նազարբէկովը, դրանց հրամանատարը, մահաճելով Դիլիջան, յուսահատական հեռագիրներ էր ուղարկում Ազգային խորհրդին, զանգահարում էր, թէ իր մօտ մնացել են միայն երեք հարիւր հոգի եւ իրեն մնում է գերի ընկնել թուրքերի ձեռքը»⁶:

«Փամբակի 1,2 հարիւր քառ. վերստ տարածութիւն բռնող ձորը,- գրում է Ղարաքիլիսայի ճակատամարտի մասին անդրանիկ աշխատութեան հեղինակ, դէպքերին ակամատես Մուշեղ Ղազարեանը,- մայիսի 19-20-ը փոխել էր գաղթականական ալէկոծ ծովի, որի յորձանքների մէջ մարդ արարածը դառել էր մի աննշմարելի շիւղ: Փախստական կարաւանի հանգրուանը սկսում էր Համամլուից (այժմ՝ Սպիտակ- Ռ. Հ.), մինչեւ Համազիման (այժմ՝ Մարգարիտիտ - Ռ. Հ.) բարձունքը - շուրջ 30 վերստ տարածութիւն: Հսկայ զանգուածի խտութեան մասին գաղափար կազմելու համար բաւական է յիշել, որ այնտեղ էին կուտակուած Երեւանի եւ Ղարսի մահաճների ազգաբնակչութեան 90 տոկոսը - կէս միլիոնից աւելի ժողովուրդ, եւ Երզնկայից, Էրզրումից ու Մուշի դաշտից ճողոպրած տանկահայ հոծ բազմութիւնը: Տեղական բնակչութիւնը կորել էր գաղթականական հոսանքի մէջ... Մայիսի 19-ին... Համամլու գիւղն առանց դիմադրութեան անձնատուր եղաւ: Այս լուրը կայծակի արագութեամբ անցաւ փախստական կարաւանի մի ծայրից մինչեւ միւրը... խուճապն ու լքումը աւելի սաստկացաւ: Գաղթականութիւնը, խելակորոյս սոսկումով՝ իր կեանքն ազատելու համար՝ իր հետ բերած հարստութիւնը... ստիպումն եղաւ թողնել վերջին իջեւանում կամ դէմ շարտել ճանապարհի այս ու այն կողմը... Համամլուից մինչեւ Ղարաքիլիսա, Ղարաքիլիսայից մինչեւ Համազիման - թէ՛ ճանապարհի ուղղութեամբ եւ թէ՛ ընդարձակ տարածութեան վրայ թափթփումն էին ամեն ինչ... Ղարաքիլիսան ընկաւ ահ ու սարսափի կօշմարի տակ: Փրկութեան յոյսի վերջին կայծերը կամաց-կամաց հաճախում էր կորան. մահուան օրհասը տիրեց ամենքին. խորհրդատու լուրսիւնը կապարի պէս ճնշեց մասսային, որ դառել էր մի հսկայ կենդանի դիակ, իսկ Փամբակի գեղեցկամիտ ձորը - մի ահոնելի գերեզման... »⁷:

⁶ Թ. Իրազեկ, Մօսկի անցեալից, պատմական դէպքեր եւ ապրումներ, 1917-1922, Պէյրութ, 1956 թ., էջ 29; Լեո, Անցեալից, Թիֆլիս, 1925 թ., էջ 399:

⁷ Մուշեղ Ղազարեան, Ղարաքիլիսայի հերոսամարտը, Թիֆլիս, 1920 թ., էջ 5-13, 14-16:

Պատմաբան Յ. Թուրքեանը վկայակոչում է զօրքին եւ ժողովրդին դէպի ճակատ մղելու մէջ մեծ դեր ունեցած Մեարոպ եպիսկոպոս Տէր-Մովսիսեանի⁸ մի գրութիւնը, ուր նա նշում է. «Երբ երկու օր անց աստուծոյի վերադարձա Ղարաքիլիսա, ականատես եղա սոսկալի փախուստի անցկարագրելի ակերին: 38 վերստ տարածութիւն ճամապարհը լցուած էր անթիւ սատկած կենդանիների լէշերով, կոտորուած սայլերով, թափուած բեռներով, որոնց փտումից երկիրը պիտի ապականուի»⁹:

Մի քանի մէջերումներ անցնելու անցք անա Ղարաքիլիսայի ճակատամարտի հրամանատարների զանազան ատեաններ յղած զեկուցագրերից, որոնք ոչ մի կասկած չեն թողնում, որ հայոց զօրքը, զխաւոր հրամանատարից սկսած, դիրքերը եւ զօրանոցները լքող զխաւատաւ փախչող զհնորներով վերջացրած՝ չը պիտի կոտէր...

Ճակատի հրամանատար Թովմաս Նազարբէկեանն իր յուշերում գրում է. «20 մայիսի-ժ.15-ի մօտերը թուրքերը գրաւեցին Աւդիբէկ գիւղը: Ստացուած տեղեկութիւնների համաձայն թուրքերը մտադիր էին առաջ գնալ միւս թիֆլիս: Ալեքսանդրապոլի ջոկատի պետին հրաման արձակեցի թուրքերի կողմից Ղարաքիլիսայի վրայ յարձակուելու դէպքում առաջին դիվիզիայի եւ երկրորդ լեռնային գումարտակի հետ ետ քաշուել Օսիալի, իսկ Արդուիսիսկոյ հրամանատարութեամբ գործող միւս զօրամասերին՝ մահաւճել Դիլիջան»¹⁰:

Վկայակոչենք նաեւ Հայոց Ազգային խորհրդի նախագահին ուղղած նրա երկու պերճախօս զեկուցագրերը .

«Հայկական կորպուսի հրամանատար, զօրավար Նազարբէկեանի 1918 թ.

մայիսի 18-ի հեռագիրը Հայոց Ազգային խորհրդի նախագահին՝

Ղարաքիլիսայի ուղղութեամբ գործող բանակի զհնորների դասալքութեան

մասին (հատուած, թարգմանութիւն ռուսերէնից: Կրճատուծ տեղերը նշուած

են բազմակէտերով)

Չորրորդ գնդի զհնորները լքել են դիրքերը եւ հեռացել... Ջիւղիների մէջ լուրեր են պտտում, թէ գնդերից զհնորները հեռանում են, թէ 4-րդ եւ 8-րդ գնդերի երեսնցիները, եւ ուրիշներ հեռացել են ամբողջական վաշտերով, որ 2-րդ հեծելազունը եւս ամբողջ կազմով հեռացել է Երեսանի ուղղութեամբ... Տեղացիները զհնորներին բացէիբաց յայտարարում եւ յամոզում են չը կոտել, քանի որ «ձեր պատմառով են թուրքերը մեզ կոտորում... Գնացէ՛ք ձեր տները»: Պարնի եւ Նայլա գիւղերի ողջ բնակչութիւնը եւ փախստականները

⁸ Մեարոպ արքեպիսկոպոս Տէր-Մովսիսեան (1865-1939), Մումել է Գորիսի Օիկաճող գիւղում, ասարտել է Օւշու թեմական եւ Թիֆլիսի Ներսիսեան դպրոցները, 1891 թ.՝ Դորպատի համալսարանը, 1893 թ. ձեռնադրուել է արեղա, ապա մէկ ամիս անց ստացել վարդապետական աստիճան, 1908 թ. ձեռնադրուել է եպիսկոպոս, 1903 թ. նշանակուել է «Արարատ» ամսագրի խմբագիր, դարձել է բոլշեւիկեան ահաբեկչութիւնների զոհ, թաղուել Վաղարշապատի Ս. Գայիանէ եկեղեցու բակում, այդ ժամանակ Թիֆլիսի Հայոց Ազգային խորհրդին կից գաղթականութեան օգնող արտակարգ յանձնաժողովի նախագահն էր:

⁹ Յ. Թուրքեան, Սարդարապատի հերոսամարտը, Երեսան, 1969 թ., էջ 175:

¹⁰ Բանբեր Հայաստանի արխիւների, 1992 թ., թիւ 3, էջ 141:

¹² Իսկ այդ իմչալես է որ երկու օր լետոյ կոտեցիմ: Ռ.Հ.

Դրա հետ միասին զեկուցում եմ, որ ամհրաժեշտ է անպաշտ և անպարտապարտ ռազմական գործողություններից եւ հաշտություն կնքել... Նաեւ խնդրում եմ ցուցում տալ՝ ի՞նչ անեմ, եթե թուրքերը շարունակեն յարձակումը Դիլիջանի վրայ, քանի որ կորսվում են սպայակոյտը (շտաբ: Ռ. Հ.) այլեւս նահանջելու տեղ չունի, որովհետեւ եթե թուրքերը Դիլիջանը գրավեն եւ նոյնիսկ եթե սպայակոյտն էլ որեւէ այլ տեղ փոխադրուի, ապա ես կը զրկվեմ Թիֆլիսի, նաեւ որոշ զորամասերի հետ որեւէ ձեռի կապ ունենալու հնարատրությունից:

22 մայիսի, 1918 թ.

Կորսվում է հրամանատար՝ Նազարբեկեան¹³

Ղարաքիլիսայի ճակատամարտի մասին առաջին գրքույկի հեղինակ եւ դէպքերի մասնակից Մանուկ Ղազարեանն էլ պնդում է. «Մեր զինուորական յայտնի ուժեր - Նազարբեկով, Բէկ Մամիկոնով, Անդրանիկ եւ ուրիշներ - կորցնելով իրենց հաւասարակշռությունը՝ չունեին հմայք ու հեղինակություն մասսայի աչքում»¹⁴:

Ինչպէս տեսնում ենք, հայոց զորքերի գլխատր հրամանատարը ամբողջովին հաշտուել էր նահանջելու - դիմադրություն ցույց չը տալու մտքի հետ եւ 1918 թ. մայիսի 22-ին Հայոց Ազգային խորհրդին զեկուցում էր, որ կոտելը անհնար է, որ ամհրաժեշտ է նահանջել, քանի որ խուճապ է եւ ոչ ոք չէր ուզում կոտել: Ասել է թե՛ հրամանատարությունը ոչ մի ազդեցություն չունէր զորքի վրայ, այսինքն՝ բարձրագույն հրամանատարություն գոյություն չունէր, ո՛չ ոք ո՛չ մէկին չէր ենթարկում:

Այս իրողություններից մեկնելով անվերապահօրէն կարելի է յայտարարել, որ *հայ-թուրքական ճակատներից ամենախարխուլն ու բարոյալքուածը Ղարաքիլիսայի ճակատն էր*, որովհետեւ եթե Սարդարապատում եւ Ապարանում պարտողական տրամադրությունները կազմակերպուած նահանջից եւ թշնամու դէմ պայքարը լեռները փոխադրելու մտայնությունից այն կողմ չէին անցնում, բանակը կազմալուծուած չէր, իսկ քնակչությունը որոշ տեղերում (օրինակ՝ Ապարանում), մինչեւ կանոնաւոր հայոց բանակի ժամանումը, կազմակերպում էր ինքնապաշտպանություն, ապա Ղարաքիլիսայում զօրքը եւ ժողովուրդը գլուխը կորցրած փախչում էին: Ուստի, ինչպէս վկայում են գրեթէ բոլոր ակամատեսները, իսկական հրաշք էր, որ այդ անյուսակի պայմաններում զօրքն ու ժողովուրդը ճակատամարտ տուեցին ու տարան յաղթանակներ:

«Յուսալքումը տեղի տւեց ոգետրութեան. Մայիսի 24-ին... Ղարաքիլիսայի մօտ... թուրքերը շարդուած՝ խուճապով քաշւեցին դէպի Համամլու... Մայիսի 25-ին եւ 26-ին... տեղի ունեցան յամառ եւ արիմալի ճակատամարտեր... Ղարաքիլիսայի ճակատամարտում հայ զինուորը երեսն քերեց ռազմական բարձր կարողություն եւ անսահման հայրենասիրություն»¹⁵:

Ռազմաճակատի հրամանատար Թ. Նազարբեկեանը եւս, որը երկու օր առաջ Հայոց Ազգային խորհրդին ուղղած վերոյիշեալ զեկուցագրում անհնար էր համարում դիմադրությունը, շեշտում է ռազմիկների հոգեփոխությունը՝ վկայելով, որ մայիսի 24-ին տեղի ունեցաւ «Զինուորների ու սպաների տրամադրությունների կտրուկ փոփոխություն, ոգու համընդ-

¹³ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 200, ցուցակ 1, Գ-21, թերթ 77 եւ հակառակ էջը: Հմմտ. Սարդարապատ, Բաշ-Ապարան, Ղարաքիլիսա, 1918 թ. մայիսեան հերոսամարտերը, Երեւան, 1998 թ., էջ 40-41:

¹⁴ Մ[անուկ] Ղ[ազարեան], Ղարաքիլիսայի հերոսամարտը. էջ 16-17:

¹⁵ Սիմոն Վրացեան, Հայաստանի Հանրապետություն, Փարիզ, 1928, էջ 96-97:

հանուր բարձրացում. Ղարաքիլիսայի զօրախումբը անցաւ յարձակման... մայիսի 26-ին Մայմեխի մօտ... Թուրքերը փախչում էին»¹⁶:

«...Մայիսի 24-ին, մի անապատելի դէպք, աւելի շուտ մի զարմանալի հրաշք եկաւ ցրելու համատարած լուրթիւնը, պատռեց մահուան վարագոյրը եւ մարդկանց երակների մէջ խոսեց ապրելու եւ կոռելու տեւքը: Ղարաքիլիսայից դէպի արեւելք Դիլիջանի ոլորապտոյտ ճանապարհին երեւաց մի անորոշ զանգուած, որ քանի մօտեցնում, աւելի եւ աւելի նկատելի էր դառնում: Օտաւ չանցած գիւղում երեւացին մի խումբ ձիաւորներ, ոտքից զլուխ գինուած: Ժողովրդի սարսափահար դէմքերին նկատուեց եւ զարմանքի եւ ուրախութեան ճշման... Եկտրները ծածօթ դէմքեր էին. Նժդեհի տղերքը:

- Գալիս է հայ զօրքը, գալիս են հայ կամաւորները: Կոխ պիտի տանք, փախչելն ամօթաւ, տղամարդկութիւն պիտ շանց տանք - արար աշխարհ պիտ զարմացնենք - ծկտող ու կորչողը - մամարդ է:

Լսողները չէին հաստատում իրենց ականջին. Ամենքին թուում էր մի երագ, մի քաղցր ու կարճատեւ երագ...¹⁷

Ի՞նչ էր պատահել, ինչպէ՞ս եւ ի՞նչ պայմաններում է կատարուում այդ, իրօք որ, հրաշքը:

Առաջինն այն էր, որ մայիսի 24-ին, երբ բարձրագոյն հրամանատարութեան պահանջով Դիլիջանում գումարուած զինուորական եւ աշխարհիկ ղեկավարութիւնը քննարկման էր դրել *անխուսափելի մահաճշը լաւագոյնս կազմակերպելու հարցը*, ստացում է Սարդարապատի մատուցներում մեր զօրքերի տարած մայիսի 22-ի յաղթանակի լուրը, որը կայծակի արագութեամբ տարածուում է: Սա մեն ոգեւորութիւն է առաջացնում յուսահատ զանգուածների մէջ. «Հրաշք էր պէտք մէջքը կոտրած բանակը ոտքի հանելու համար, գրում է Ա. Ահարոնեանը,- եւ հրաշքը կատարուեց: Մայիսի 24-ն էր. Երեւանից մի հեռագիր հասաւ հետեւեալ բովանդակութեամբ.- Բաշ Աբարաւում Դրոն իր փոքրաթիւ զնդով շարդել է թուրքերին եւ հետապնդում է ցաք ու ցրիւ փախչող թշնամուն¹⁸:

Երկրորդ, *հիմնական եւ կարեւորագոյն գործոնը Գարեգին Նժդեհն էր*, որը կարողացնում է ճակատ յարդարելու եւ դիմադրութիւն կազմակերպելու մախաձեռնութիւնը վերցնել ձեռքը, բազմութիւնների ոգեշնչել ու տանել անբաղդատելի հերոսամարտի՝ իհարկէ մինչ այդ ունենալով անզուգական հերոս հրետանաւոր կապիտան Գուրգէն Տէր-Մովսիսեանի, Դարպաս գիւղի քահանա Տէր Կոմիտաս Սարգսեանի¹⁹, գաղթականութեանն օգնող ար-

¹⁶ Զօրավար Թ. Նազարեկեանի յուշերը (ոտւերէն), Բանքեր Հայաստանի արխիւների, 1992, թիւ 3, էջ 143-144:

¹⁷ Մ[ուշեղ] Ղ[ազարեան], Ղարաքիլիսայի հերոսամարտը, Թիֆլիս, 1920 թ., էջ 13:

¹⁸ Աւետիս Ահարոնեան, Աւարայրի ոգեկոչումը, «Հայրենիք» ամսագիր, 1932 թ., լուծար, թիւ 3 (111), էջ 81, 83-84:

¹⁹ Մնուել է 1861 թ. Ծիրակի գաւառի Պեմզաշէն գիւղում, աւարտել է Հատիճի վանքի դպրոցը, ապա՝ երեք տարի սովորել Ա. Էջմիածնի Գեորգեան ճեմարանում: Երբ 1918 թ. մայիսի 21-23-ը թուրքերը մի շարք բնակավայրերի հետ միասին գրաւեցին մասնաւորապէս Սպիտակը, Տէր Կոմիտասը Դարբաս գիւղի եկեղեցիների զանգերի դռնաճեղքով գիւղացիներին ոտքի հանեց ինքնապաշտպանութեան: Երեք օր շարունակ Կոմիտաս քահանայի ջոկատը, որին միացել էին մասնաւորապէս շրջակայ գիւղերի բնակիչներ, կոտւում էր թուրքերի դէմ՝ հրաշքներ գործելով: Մահացել է 1928 թ. իր ծննդավայր Պեմզաշէնում, որտեղի քահանան էր:

տակարգ յանձնաժողովի նախագահ Մեսրոպ եպիսկոպոս Տէր-Մովսիսեանի, Երեւանից Ղարաքիլիսա ժամանած զօրավար Ղամազեանի եւ սակաւաթիւ այլ իր նմանների անվերապահ զօրակցութիւնը: Ընդ որում՝ պէտք է անպայման շեշտել ու ընդգծել, որ *Նժդեհականը* (Տէր Կոմիտասը, կապիտան Գուրգէն Տէր-Մովսիսեանը, Մեսրոպ եպիսկոպոսը եւ ուրիշներ) *զօրքին կոչ էին անում կոռուի՝ դեռեւս մինչեւ հայոց զօրքի եւ ժողովրդի հոգեփոխութիւնը:*

Մայիսի 23-ին, օտարալեզու եւ հայալեզու բազմաթիւ աղբիւրներից քաղած տեղեկութիւնների վրայ հիմնուելով գրում է ֆրանսահայ պատմաբան Ս. Աֆանասեանը, - Դարպաս գիւղի քահանայ Տէր Կոմիտաս Սարգսեանը, փամփշտակալներով գօտեւորուած եւ մինչեւ ատամները զինուած, հնչեցնել է տալիս եկեղեցու զանգերը եւ հաւաքելով իր ծխականներին եւ Հաջիդարայի (այժմ՝ Լեռնապատ: Ռ. Հ.) ու Ղշլաղի (այժմ՝ Վանաձորի Տարոս անուանակոչուած թաղամասն է: Ռ. Հ.) գիւղացիներին, դիմադրութիւն կազմակերպում: Նոյն օրը (պէտք է լինի՝ յաջորդ օրը: Ռ. Հ.) Ղարաքիլիսայում կազմակերպուած մի հաւաքում Մեսրոպ եպիսկոպոս Տէր-Մովսիսեանը, գեներալ Ղամազեանը, գնդապետ Սամարցեան ու Նժդեհը, որոնք վերադարձել էին Դիլիջանից, որոշում են դիմադրութիւն ցոյց տալ:

Տեղեկանալով Սարդարապատում ձեռք բերուած յաղթանակի մասին, Նազարբէկեանը մայիսի 24-ին հրամայում է Բէշ-Մամիկոնեանին գնալ Ղարաքիլիսայի վրայ... Բէշ-Մամիկոնեանի զօրքերը բաժանուած էին երեք մասի: Յիսիսում, ռազմաճակատի աջ թեւը վստահուած էր Անդրանիկին, որն իր 2700 կամաւորներով պէտք է պաշտպանէր Գեառգեատի լեռնանցքը: Ձախ թեւում, Հաջիդարայ գիւղի մօտ գտնուած էին գնդապետ Սամարցեանի զօրաբաժինը եւ կապիտան Տէր-Մովսիսեանի 4-րդ մարտկոցը: Սրանք պէտք է ապահովէին Գեաղա-Մայմէխ լեռնագագաթի պաշտպանութիւնը՝ Ղարաքիլիսայի հարաւում, խանգարելու համար թուրքերին թիկունքից գրոհելու հայերի մարտական շղթան: Կենտրոնում, գնդապետ Նիկոլայ Կորգանովի հեծելաւորները եւ Նժդեհի կամաւորները պաշտպանում էին Դարպասից մինչեւ Ղշլաղ ձգող հատուածը: Հրետանին դրուել էր գեներալ Ղամազեանի հրամանատարութեան տակ: Բոլորը միասին՝ մօտ 7 հազար մարդ, 20 գնդացի եւ 12 թնդանոթ, մի ուժ, որ... պէտք է հանդէս գար 10 հազար թուրքերի դէմ:

Մայիսի 24-ին Ղարաքիլիսայից հետախուզութեան մեկնած հայկական լաւաջապահ խումբը (Նժդեհի խումբն էր, տե՛ս յաջորդիւ: Ռ. Հ.) Դարպասի մօտ հանդիպում է թշնամուն»²⁰:

Իրադարձութիւնները զարգանում են հետեւեալ կերպ: Հայոց բանակի բարձր հրամանատարութիւնը, նկատի ունենալով համատարած խուճապը եւ զօրքի բարոյալքուած վիճակը, ստիպում տեղի է տալիս պարտուղական համատարած տրամադրութիւններին եւ Դիլիջանում հրաւիրած զինուորական ու քաղաքացիական ղեկավարների վերոնշեալ խորհրդակցութիւնում յայտարարում, թէ հնարաւորութիւն չի տեսնում կոիւր շարունակել եւ անհրաժեշտ է որոշում կայացնել նահանջել առանց կոռուի:

Տե՛ս Սերժ Աֆանասեան, Սարդարապատի յաղթանակը, Երեւան, 1991 թ., էջ 60; Միհրան Մուրադեանի միւթերը, «Ուրբաթ» շաբաթաթերթ, 1991 թ. մայիսի 10, թիւ 18, էջ 4:

²⁰ Սերժ Աֆանասեան, Սարդարապատի յաղթանակը, Երեւան, 1991 թ., էջ 63:

Ելոյթ ունեցողների ու ներկայների բացարձակ մեծամասնութիւնը կողմ էր մահաճիւն: Եւ ահա այդ ճակատագրական պահին հրետանու մարտկոցի պետ, երիտասարդ սպայ Գուրգեն Տէր-Մովսիսեանը²¹ յայտարարում է, թէ ինքը չի հնազանդուում հրամանատարութեան այդ որոշումին, քանի որ մահաճիւնը դառնաճառութիւն է: Դրանից յետոյ պատմական ելոյթ է ունենում Նժդեհը եւ իրադրութիւնը կտրուկ փոխում է, ներկայները որոշում են կոտել մինչեւ վերջին փամփուշտը: Այնուհետեւ Դիլիջանի Ս. Աստուածածին եկեղեցում (օծուել է 901 թ., բոլշեիկները քանդել են 1936 թ.), իր կազմակերպած հանրահաւաքում էլ անելի հզօր մի ելոյթով Նժդեհը ոգեւորում է ժողովրդին եւ հեճն այդտեղից մարտիկներին շարժում դէպի Վանաձոր-Ղարաքիլիսա:

Բերեմք այդ իրողութիւնը հաստատող մի քանի վկայութիւններ ու փաստեր:

Զանգեզուրի հերոսամարտի ռազմական մշահատը գործիչներից Ռուբեն Նարիճեանը (Լեւոնաբայաստանի բանակի գլխաւոր սպայակոյտի պետ) գրում է. «1918 թ. մայիս ամսուան Ղարաքիլիսայի հերոսական կռիւների մախօրեակին, երբ հայկական բանակի բարձր հրամանատարութիւնը մատուել էր անորոշ վիճակի, իսկ զօրամասերը խուճապի, եւ շատերն արդեն բռնել էին Դիլիջան-Թիֆլիս ճամապարհը, երեսուն է Նժդեհը եւ իր կրակոտ ճառերով լքուած զօրամասերը ոգեւորում... վերականգնում ընկճուած հոգիները... Հրամանատարութիւնը նկատելով զօրամասերի անսպասելի ոգեւորութիւնը եւ պայքարը շարունակելու պատրաստականութիւնը, առաջարկում է զօրամասերի ղեկավարներին եւ սպայութեան ժողովներ ունենալ եւ շուտափոյթ յայտնել իրենց վճիռը՝ կոտել, թէ՞ մահաճիւն: Բոլոր գնդերն ու առանձին զօրամասերը որոշում են հանում՝ կոտել մինչեւ վերջին կաթիլ արիւնը... Մինչ այդ, Նժդեհը հեծելագօր հարիւրեակի գլուխն անցած հետախուզութիւն էր կատարել եւ զեկուցել գլխաւոր հրամանատարութեան, որ թշնամին Դիլիջան չէ մտած, եւ տարածուած լուրերը ստոր անձանց գործն է եղած»²²:

Թ. Իրազեկը վկայում է. «Նժդեհը... իսկոյն կաղալով (պաշտպանական կռիւներին ուղեկցող թեթեւ վիրաւորուել էր: Ռ. Հ.) շտապում է եկեղեցու բակը եւ ժողովրդին ու զօրքին միտինգի հաւաքելով՝ կախարդում է ամենքին իր վարպետ խօսքով: Պատկերը միանգամից փոխում է եւ ամենքի ընկած ոգին բարձրանում: Այժմ ամենքը՝ եւ զօրքը, եւ ժողովուրդը պատրաստ են կոտելու անգամ իրենց կեանքները զոհաբերելու հայրենիքի փրկութեան համար: Խանդավառութիւնը ընդհանուր էր»²³:

Դէպքերին մասնակից մէկ ուրիշը՝ ՀԹ Դաշնակցութեան գործիչ Երուսակ խան Աւդալեանը, Նժդեհի հարցը քննող դաշնակցութեան գերագոյն դատական ատեանում տուած իր ցուցմունքներում, որը լսել են դատավարութեանը մասնակցած՝ դէպքերին ժամանակա-

²¹ Գ. Տէր-Մովսիսեանը (Մոսէսով, Մովսիսեան) ախալքալակցի էր, «Լեւոնային» կոչուող 4-րդ հրետանային մարտկոցի հրամանատարը, որը յուսափառ բազմութիւններին դէպի ճակատ մղող եզակի սպաններից մէկն էր (տե՛ս յաջորդ էջերը): Սկսած 1914 թուականից մասնակցելով տարբեր կռիւների՝ արժանացել է սպայական բոլոր պարգևներին, երեք անգամ վիրաւորուել: 1918 թ. մայիսի 25-ին առիթմամբ տալով թուրք զօրքերի դէմ, զոհուելով Դարբաս գիւղի մօտերքում գտնուող թիւ 750 բարձունքը գրաւելիս, որը վճռական մշահակութիւն ունեցաւ մեր զօրքերի մայիսի 25-ի ընդհանուր յաղթանակի գործում:

²² Մկրտիչ Այվազեան, Ղարաքիլիսայի ճակատամարտը բացատրիկ էր (յուշեր), «Հայաստանի Հանրապետութիւն» օրաթերթ, 2001 թ. մայիսի 2:

²³ Թ. Իրազեկ, Մօտիկ անցեալից, պատմական դէպքեր եւ ապրումներ, 1917-1922, Պէլլոս, 1956 թ., էջ 31-32:

կից եւ ակամատես ուրիշներ, ասում է. «Այն ժամանակ, երբ ամբողջ զօրքը, ժողովուրդը, ինտիլիգենցիան, բոլորը բարոյալքում փախչում էին առաջին իսկ պատահած ճանապարհով, այն ժամանակ երբ հայ բանակի սպայությունը ժողով էր գումարում Դիլիջանում, ստիպում էր գեներալ Նազարբեկովին գնալ Ղարաքիլիսէ եւ սուրը յանձնել թշնամուն, ահա այդ ժամանակ հրապարակ եկաւ Նժդեհին իր ամբողջ հասակով: Նժդեհը, երբ հրաման ստացաւ կուսակցությունից կատարել Արամ փաշայի պահանջն (երեք օր դիմանալ) անցաւ հաւաքոյթի յարմար տեղը եւ ասաց. «Սպաները գնում են անձնատուր լինելու: Թող գնան: Իսկ ես գնում եմ մեռնելու: Ով դեռ իրեն բարոյապէս մեռած չի համարում՝ թող հետեւի ինձ»: Եւ մա գնաց քիչ մարդկանցով: Կատարեց ամենամեծ գործն՝ իր անձնագոհութեամբ տուեց պատմութեանը Ղարաքիլիսայի հերոսամարտն, իսկ մեզ՝ անկախ Հայաստան»²⁴:

«Նժդեհը այդ օրերում յայտնուեց Կարաքիլիսի ճակատում, - գրում է ակամատեսը՝ ճակատամարտի մասնակից, վաշտապետ Վախտանգ Տէր-Յարութիւնեանը,- մախ որպէս խրախուսող առաքեալ: Նրա խօսքը՝ պողպատ հալեցնելու եւ պատնէշ կանգնելու հիպոսացուցիչ գրաւչութիւնն ունէր: Դասալիքությունը մահաճշում էր Նժդեհի հայրենաշունչ խօսքի առաջից: Շուտով ամէն մարդ դէպի ճակատ գնալու եւ կենաց ու մահու վերջնական կոխ մղելու տրամադրութիւն վերստացաւ՝ շնորհիւ Նժդեհի թէ՛ համոզիչ խօսքին եւ թէ՛ կոխ վարելու նրա ժողովրդաճանաչ հմտութեան:

Նժդեհն էր որ մղեց շիրակցին կատաղի կռուի: Նրա խօսքն ու անձնուէր գործն էր, որ մեր զինուորը կռուեց»²⁵:

Դէպքերին քաջատեղեակ ու ժամանակակից Ա. Ամուրեանը մշտած փաստը յիշատակում է, որպէս վաղուց արդէն ամրագրուած եւ համընդունելի իրողութիւն՝ գրելով. «...Որովհետեւ մոյմ ճակատի վրայ (Ղարաքիլիսայի: Ռ. Հ.) Գ. Նժդեհի մի կրակոտ ճառի հետեւանքով հազարաւոր հայեր զենք վերցրին եւ դէպի ճակատ խոյացան»²⁶:

Հերոս կապիտան Գուրգեն Տէր-Մովսիսեանի մարտկոցի ռազմիկ, Դիլիջանի եկեղեցու հանրահաւաքի մասնակից, Սերգէյ Թորոսեանը գրում է. «Մատերից ինձ յաջողուեց լսել միայն երկուսը: Խօսում էր Գարեգին Նժդեհը: Շատերը ծանօթ են Նժդեհի պերճախօսութեան եւ հռետորական կարողութիւններին: Բայց այդ օրում նրա ճառը խոր տպատրութիւն թողեց բոլորի վրայ: Նրան յաջողուեց շատերի սրտի ու հոգու մէջ մտնել հաւատք դէպի մեր ժողովրդի ապագան: Ընդհանուր ցնցութեան մէջ մա կոչ արեց բոլորին անմիջապէս շարժուել դէպի Ղարաքիլիսէ, բռնել դիրքեր, ուր դեռ կանգնած էին մահաճշած զօրամասերից ոմանք եւ կանգնեցնել թուրքերի առաջխաղացումը... Ոգեւորութիւնը դառնում է աննկարագրելի: Վրայ հասաւ զօրավար Նազարբեկեանի հրամանը, ուղղուած զօրքին՝ «Ետա՛յ դէպի ճակատ»: Եւ կատարուեց հրաշքը: Դեռ մէկ օր առաջ բարոյալքում ժողովուրդը եւ զօրքը, մէկ մարդու պէս, մետուեցին առաջ, դէպի կոխ...»²⁷:

²⁴ ՀՅ Դաշնակցութեան Բոստոնի կեդրոնական դիւան, դատական գործ, էջ 401-403, տպագրուել է՝ Ա. Յարութիւնեան, Գարեգին Նժդեհի 1921 թ. Թարիզի դատավարութիւնը, Երեւան, 2001 թ., էջ 112; «Ռազմիկ» թերթ, 1943 թ. մայիս 29, թիւ 107, էջ 3:

²⁵ «Ռազմիկ» թերթ, 1943 թ. մայիս 29, թիւ 107, էջ 3:

²⁶ Ենելուր Աւլըսամիր, Սարդարապատի հերոսամարտը, Ֆրեզո, 1967 թ., Ա. Ամուրեանի առաջարկը, էջ 44:

²⁷ Սերգէյ Թորոսեան, Հայ-թրքական պատերազմի օրերին, «Հայրենիք» ամսագիր, 1951 թ., օգոստոս, թիւ 8

Դեպքերի մեկ այլ ակամատես, գլխապետ Արտաազդ Յարությանն ալ զրոյմ է. «Նըծ-դեհը շատ անգամ ոգեշունչ խօսք ուղղած էր բազմութեան, ի մասնաւորի՝ մարտական ու-ժերուն: Բայց Ղարաքիլիսէի ճակատամարտի ճախօրէին արտասանած ճառով՝ ինքն իրեն գերազանցեց: Ծովածառաւ բազմութիւնը, որ յուսալքուած, ընկճուած, հոգեկան ծանր տագնաւի էր մատնուած, մէկէն փոխուեցաւ հմայուած ու հիպնոսացած Նժդեհի հրա-շունչ խօսքերէն: Էլեկտրականացած ամբոխը ռազմական բարձր տրամադրութիւն ցոյց տուաւ ու սկսաւ գոչել միաբերան. «Կեցցէ՛ Նժդեհը», «Մա՛հ կամ Ազատութիւն»:

«Դեպի ճակատ, այնտեղ է մեր փրկութիւնը»,- կը հնչէր Նժդեհի հոռի, վճռական եւ ինքնավստահ ձայնը: Պէտք էր տեսնել, թէ Նժդեհի ճառէն ետք, ինչպէս պահ մը լքուած, ու այժմ գօտեպնդուած այդ բազմութեան մէջէն մարտական ուժերը համախմբուեցան զին-նորականներու շուրջ, եւ՝ *ամբոխային վիճակէն դուրս եկած, կարգապահութեամբ եմ-թարկուեցան հրահանգներու՝ կազմելով վաշտեր եւ գումարտակներ* (ընդգծումն իմն է: Ռ. Հ.): Այսպիսով Ղարաքիլիսէի ճակատը, որ բաց էր մնացել եւ թշնամին պիտի կարո-ղանար լիկուիտացիայի ենթարկել Արարատի եւ Սարդարապատի ռազմաճակատները, ապահովեցաւ ու զոգոցեցաւ բաց աչքերով դէպի մահ գացող զօրամասերով: Եւ այդ բո-լորը՝ շնորհիւ Նժդեհին... Դիլիջանի եկեղեցու բակում Նժդեհի խօսած ճառը,- յաճախակի ասել է այդ ճառը լսած Յ. Զարիֆեանը,- Ղարաքիլիսէի պատմական ճակատամարտը հո-գեքանօրէն կարելի դարձնող խօսք էր: Նա պատմում էր եւ զարմանում մարդկային խօս-քի հոգիները լեղաշրջող եւ ցնցող ոյժի վրայ»²⁸:

«...Նոյնն է կատարում մահ Դիլիջանի եկեղեցու բակում,- գրում է 20-րդ դարի հայ իմաստասիրական մտքի գագաթներից մէկը՝ դոկտոր Հայկ Ասատրեանը,- ուր ծերունի զօրավար Նազարբեգեանը խելոյող արցունքով մարտի հրաւեր էր կարդում իր բանակին եւ Գարեգին Նժդեհը իր ցնցող ճառով բորբոքում էր հայ զօրքի խանդը...»²⁹

Յոյժ արժէքատու եւ դէպքերին ակամատես, դաշնակցական յայտնի գործիչ Վահէ Արծրունու (Ծնունդ է 1884 թ., Ծատախի գաւառի Կողբ գիւղում, մահացել 1958 թ., Թեհրա-նում: Ռ. Հ.) վկայութիւնը: Նա գրում է. «Մեր զօրքը, կարծէք, յենակ կորսնցուցած էր եւ կը դժուարանար ապահով առանցք մը գտնել՝ ինքնապաշտպանութեան համար...

Այս պայմաններում մէջ յուսալքումն ընդհանրացաւ եւ խորացաւ, կարգը եւ կանոնը տեղի տուին բնագոյային աննպատակ մահացի: Անդրանիկը, որ կը պահէր աչ թեւը, օրե-րով ինքզինք կտրեց յարաբերութիւնէ ընդհանուր հրամանատարին հետ... Բազմաթիւ սպաներ եւ ահագին թուով զօրք բռնեցին Սանահինի գիծը դէպի Թիֆլիս եւ, վերջը վերջ, չնչին բացառութիւններով կոտորուեցան: Զօրավար Արեշեանը, անպատասխանատու կերպով մեկնած լինելով Թիֆլիս, զօրավար Նազարբեգեան անոր տեղ զօրամասի ճա-կատի պէտ մշանակեց գնդապետ Բէկ-Մամիկոնեանը: Իր անցեալէն դատելով՝ հայու եւ Հայաստանի հետ կապ ու առնչութիւն չունեցող մէկը, բնատրութեամբ՝ դիւրագրգիռ, եմ-թակաները իրարու հետ շաղկապելու ձիրքէն գրեթէ զուրկ, մանաւանդ՝ շատերուն ծանօթ որպէս Մուրատի եւ Սեպուհի վաշտը Կարսում զինաթափելու ուղղակի պատճառ: Դժբախտ էր այս ընտրութիւնը՝ յատկապէս այս դժբախտ օրերում համար...

(307), էջ 72-73:

²⁸ Ա. Ե. Նժդեհ, Պէլրոյք, 1968 թ., էջ 67, 468:

²⁹ Հայկ Ասատրեան, Հայաստան - Արիական ճախադիրք Առաջատու Ասիայում, տե՛ս մահ՝ «Ռազմիկ» թերթ, 1943 թ. մայիս 29:

Հայկական գործը... լքեց հեռացաւ Ղարաքիլիսէի անմման դիրքերէն՝ առանց թշնամիի հետքը տեսած ըլլալու: Իրաց այս կացութեան առաջ գնդապետ Բէկ-Մամիկոնեան հրահանգեց զօրամասի բոլոր մասերուն, մկատի ունենալով ստեղծուած դրութիւնը, հինգ օրուայ զէնք ու մթերք վերցնել՝ անելի հեռուներ մղելու պարտիզանական կամ խմբական պայքար: Այս հրահանգը, եթէ շատերուն ճիշտ ուզած եւ սպասածն էր, պակաս չէին մատնանք, որոնք վրդովուեցան՝ տեսնելով հայ հրամանատարութեան անմերելի տկարութիւնը: Անելի քան վրդովմունքը... որովհետեւ շատ չանցած ամէն կողմէ ծայր տուաւ բացայայտ դժգոհութիւն: Հարկադրուած զօրավար Նազարբեգեանի կարգադրութեամբ՝ գնդապետ Բէկ-Մամիկոնեան Դիլիջանով կը հրաւիրէ խորհրդակցութիւն, անելի շուտ՝ տեսակ մը զինուորական խորհուրդ... Բազմամարդ եւ խառը ժողովի մը ներկայութեան գնդապետ Բէկ-Մամիկոնեան ճնշուած եւ յուսահատ տոնով մը պատկերացնելէ յետոյ ստեղծուած կացութիւնը՝ լանու՛մ զօրավար Նազարբեգեանի յայտարարեց, թէ հնարաւորութիւն չտեսնելով կոիւր շարունակելու, իրատեւք կը տրուէր հեռանալ ցամակացողներուն շարունակել իրենց ճամբան, իսկ հեռանալ չկամեցողները պէտք է մնային իրենց պատկան զօրամասերուն մէջ ու սպասէին մօր կարգադրութեան: Բոլոր թնդանօթներն ալ պէտք էր անմիջապէս փոխադրել Չիքովսիլի գիւղը ու թաղել ապագայ գործածութեան համար: Ընձող, ուղղակի խեղդող պահ... Ծատերը կ'սպասէին մման յայտարարութեան մը, շատեր ալ ուրիշ ելք չէին տեսներ: Բայց փառք եւ պատիւ Հայ արեան: 4-րդ հրետանիի (մարտկոցի) պետ, երիտասարդ սպայ Գուրգէն Տէր-Մովսէսեանը՝ կրակ կտրած վեր ցատկելով իր տեղէն, որոտաց. «Ես չեմ հնազանդի այդ որոշման: Դա դաւաճանութիւն է: Ո՛չ որ իրատեւք ունի այդպէս վարուելու Հայոց ճակատագրի հետ: Ես իմ թնդանօթներով այս իսկ թուային կը մեկնեմ ճակատը՝ մեռնելու: Ով տղամարդ է եւ հայու արիւն ունի իր երակներում՝ թո՛ղ իմ ետեւից գայ»: Մթնոլորտը մեկէն փոխուեցաւ: Կրտսեր սպայի մը համարձակ ծեստը սեւ ստուեր մը ձգեց զօրահրամանատարութեան հրահանգին վրայ:

Ընդհանուր ոգեւորութիւն մը ծայր տուաւ: Նժդեհ, հետեւելով Տէր-Մովսէսեանին, ոգեշունչ ու կրակոտ ճառ մը խոսեց՝ կրկնելով եւ անելի պարզելով իր մախորդի սպարտական մտքերը: Բախտի զուգադիպութեամբը՝ ճիշտ այդ ժամանակ հասաւ զօրավար Սիլիկեանի հեռագիրը, որով հաղորդելով Սարդարապատի գոյապայքարը, կ'առաջարկէր Ղարաքիլիսէի թեւէն հարուածել թշնամիին եւ թոյլ չտալ, որ ան մոր-մոր ուժեր հասցնէր իրենց դէմ (Ընդգծումն իմն է: Ռ. Հ.): Տեղի տուաւ մատն ընդհանուր հրամանատարութիւնը: Գնդապետ Բէկ-Մամիկոնեան, անտես առնելով քանի մը թուայե առաջ կարդացուած իր հրահանգը, հրամայեց անմիջապէս կազմակերպուել եւ վերադառնալ Ղարաքիլիսէի թափուր մնացած դիրքերը: Տէր-Մովսէսեանը իր հրետանիով, Նժդեհը իր հարիւրակով խօսքէն անցան կենդանի գործի, ու «հոտուաներու» խլացուցիչ թնդիւնի տակ բազմաճակատ յուսաբեկ բազմութիւն մը, թուայեպէս սիրտ առած, դիմեց դէպի ճակատը: Զօրավար Կամազեան մահացու հարուածներու տակ զօրաւորն ու անգործ քշեց դէպի առաջատր դիրքերը: Դիլիջանէն մինչեւ Ղարաքիլիսէ լեռն ու ձորը մոր շունչ, մոր կեանք ստացան³⁰:

Կապիտան Գուրգէն Տէր-Մովսէսեանի հրետանային 4-րդ մարտկոցի երկրորդ դասակի հրամանատար, շտաբ-կապիտան Պետրոսեանը, իրենց մարտկոցի ռազմական գործողութիւնների մասին զեկուցագրում վկայում է. «...Թանկարծ լսուեցին զանգերի դողանք-

³⁰ Վահէ Արծրունի, Հայ-տաճկական պատերազմը. Հայ սպայութիւնը: Ծառախ, Երեւան, 2002 թ., էջ 362-365:

ներ, բոլորը վազեցին դէպի զանգերը. վազում էին սպաներ, զինուորներ, փախստականներ՝ չիմանալով ինչ է պատահել, բայց բոլորի աչքերում փայլում էր փրկության յուրը. գտնուեցին ուժեղ ոգով մարդիկ՝ բոլորին կոչ անելով գնդեր կազմել և յարձակուել թշնամու վրայ... Ինձ համար, որ գրչի մարդ չեմ, դժուար է նկարագրել Հայաստանի համար այդ պատմական օրը, որը գուցէ թէ մեր ժողովրդին տուեց ապրելու իրաւունք: Մի քանի ժամում ձեռնարուեցին մի քանի գնդեր»³¹:

Խիստ կարեւոր է այն հանգամանքը, որ, ինչպէս միաբերան մշում են բոլոր ականատեսներն անխտիր, Նոյեմբեր ոչ թէ սոսկ իր ճառով է հոգեփոխել - կոռուի տարել յուսահատ ու հոգեքանձօրէն պարտուած բազմութիւններին, այլեւ, որն ամենակարեւորն է, որպէս յառաջապահ՝ *առաջին* բախումը թշնամու հետ առաջնորդել ու վարել է ինքը (Բանակի գլխատը հրամանատար Թ. Նազարբեկեանը *թշնամու դէմ հակայարձակումի առաջին հրամանը* տուել է Նոյեմբին, որն էլ իր զօրամասով *Դիլիջանից առաջինն է թշնամու վրայ մետուել կոռուի*):

Մէջերում են այս ամենը հաստատող վկայութիւններ, որոնց մեծ մասը, ինչպէս արդէն մշել եմ, Ղարաքիլիսայի մասին գրուած գիտական աշխատութիւններում շրջանառութեան մէջ չի դրուած:

«Վերջին պայքարի խիզախ քայլը պատկանում էր Դիլիջանին, ուր կենտրոնացել էին հայ զօրքի կազմալուծուած մասերը և փախստականների հոծ բազմութիւնը: Նրանց մէջ ռազմական տրամադրութիւն ստեղծողն եղաւ ժողովրդական հերոս Նոյեմբը (Այս ու յետագայ ընդգծումներն իմն են: Ռ. Հ.): Նրա և մի քանի էմտուզիաստ գործիչների կրակոտ ճառերի վայրկեական ազդեցութեան տակ վճռուեց դիմադրել թշնամուն Փամբակի լեռներում, բաց կրծքով դուրս գալ մրա դէմ և մի անգամ էլ ցոյց տալ արար աշխարհին, որ հայը... զիտէ հերոսաբար կուել և փառատը մահով մեռնել... Վախկոտ ու թուլամորթ ամբողջ վերածնում է: Նրա միջից ջրկտում են հազարաւոր կամաւորներ, կազմում են ռազմիկ գնդեր և շարժում առաջ... Աւանգարդը հանդիսանում է Նոյեմբի հեծելագունը, որ յետագայում, Հաջի-Ղարայի (այժմ՝ մտնում է Վանաձորի մէջ: Ռ. Հ.) տակ երեսան է հանում առասպելական յանդգնութիւն: Հայ զօրքի անսպասելի վերադարձը մոր ոգի և մոր աւիւն է մերշնչում Փամբակի լեռն... մասսային: Առաջ է գալիս՝ առանձնապէս Ղարաքիլիսայում՝ անսահման ոգեւորութիւն: Թշնամուն դիմադրելու վերջին փորձը փոխում է ժողովրդական պայքարի: Դա կուի պատրաստութիւն չէր, դա անմահութեան տօն էր: Ամենքի դէմքի վրայ փայլում էր ցնծութիւն. բոլորն էլ իրանց զգում էին ազատ ու հպարտ: Ամծանօթ մարդիկ իրար պատահելիս գրկախառնում, հոնգուր-հոնգուր լալիս էին... Պատանոց սկսած մինչեւ զառամեալ ծերունին զէնք են վերցնում-կոռուի շտապում. դեռահաս կոյսից մինչեւ պառաւ գեղջկուհին գործի են անցնում-թիկունք ամրացնում... Նոյեմբի խումբը Դարբասի ու Հաջի-Ղարայի արանքում գերմարդկային ճիգեր է գործադրում կանգնեցնելու թշնամու բազմապատկուած ուժի ներխուժումը. մրա մի խումբ քաջերն առասպելական հերոսների մտն հրաշքներ են գործում»³²:

Իր յուշերում Ս. Թորոսեանը շեշտում է. «Դիլիջանի եկեղեցւոյ գաւթի մէջ տեղի ունեցած միտինգից յետոյ, ամէն ոք շտապում էր իր կարելին անել՝ օգնելու համար ճակա-

³¹ «Ռազմիկ» թերթ, 1943 թ. մայիս 29, թիւ 107, էջ 3:

³² Միտինգի Ղազարեան, Ղարաքիլիսայի հերոսամարտը, Թիֆլիս, 1920 թ., էջ 16-17:

տին... [դէպի ճակատ] առաջին շարժողները եղան Նժդեհի ձիաւոր գումղը եւ մեր մարտկոցը» (ճակատի ունի կապիտան Տէր- Մովսիսեանի մարտկոցը: Ռ. Հ.)³³: «Ժամերգութիւնը վերջացաւ... Յառաջապահ հեծելազօրքը շարժուեց դէպի Ղարաքիլիսա տանող ճամբան. եւ Նժդեհի հետախուզական զօրասիւնը առաջինը խաղաց դէպի թշնամին՝ նրա զօրութիւնն ու վեր դիրք պարզելու համար:

...Հայ զօրքերի այս յեղակարծ յայտնուելը մորէն սրտապնդեց դժբախտ աւանի բնակիչներին, արիութիւն եւ ոգի ներշնչեց յուսաֆատ ժողովրդին, որ ոտքի ելաւ մեր մարտիկներին օգնելու, ինչով կարող էր: Նոյնը կատարուեց եւ Ղարաքիլիսէի հարեւան Ղշլաղ գիւղում, ուր Նժդեհի զօրասիւնի մասերը դարան մտան, շրջակայքի անտառապատ բարձունքներին հսկելու համար:

Շուտով երեւացին թուրք յառաջապահները եւ անգիտակ դարանակալ մեր ոյժերի ներկայութեան, ծուղակն ընկան: Կոիւր բորբոքուեց բոլոր դարաններից: Թուրքերը ծանր կորուստներով փախստական նետուեցին դէպի Ազմուր՝ առանց կարողանալ տանելու անգամ իրենց վիրաւորները: Յառաջապահ մասերի այս բախումը եւ մերոնց յաղթանակը (Իմացիր՝ Նժդեհի հրամանատարութեամբ: Ծան.- Ռ. Հ.) ընդհանուր ոգեւորութիւն առաջ բերեց մեր զօրքերի շարքերում: Լաւ սկսումք էր մեծ ընդհարումի... Ծակատը կազմուած էր եւ մեր գլխաւոր ուժերը հետզիտե՛ն հասնում էին, դիրքեր գրաւում (Բոլոր ընդգծումներն իմը: Ռ. Հ.) ...Մեր առաջին յաջողութեան (Իմա՛ Նժդեհի զօրաշեկատի - Ռ. Հ.) լուրը կայծակի արագութեամբ անցել էր Գուգարաց սար ու ձորով եւ ո՛վ հրազէն ունէր եւ բազկի ուժ, շտապում էր ճակատ... Մի օր առաջ թշնամուն աղ ու հացով ընդառաջող Ղարաքիլիսան այժմ ոտքի էր աստմները սեղմած, թիկունքն իր օջախին եւ հրացանը ձեռքին աներկ-իւղ... Մեր մէկի դէմ տասն թուրք էր ճակատում...

Մայիսի 26-ին, կուի 3-րդ օրը, թուրքերի մի մոր յարձակում ծայր տուեց: Կէս օրին մօտ ամբողջ ճակատի վրայ, որ ձգում էր տասնեակ քիլոմետր տարածութեան վրայ, արիւմա-հեղ բախումը երկու բանակների վերստին աւելի կատաղի, աւելի յամառ քան երբեք: Հաջի Ղարայ թաթար գիւղին մայող բարձունքների վրայ ամրացած թշնամին կրակ բացեց մեր ձախ թելի դէմ, ուր գործում էր գնդապետ Սամարցեանի զօրաբաժինը, որին շուտով պիտի միանար Նժդեհի զօրասիւնը: Մեր ձախ թելը ուժգին թնդանօթային կրակով ծեծում էր թուրքերի դիրքերը, որից յետոյ՝ Սամարցեանի եւ Նժդեհի միացեալ ուժերի գրոհն սկսուեց... մեր ձախ թելի յաղթութիւնը կատարեալ էր: Այս մեծ յաջողութեամբ կնքուեց երկրորդ օրուան ճակատամարտը: Անդրանիկից լուր չկար... Եւ 1918 թ. մայիսի 24-ին, կէսօրից յետոյ ժ. 3-ին սկսում անհեղ ճակատամարտը Ղարաքիլիսէի առջեւ դադարում էր մայիսի 28-ին, կէսօրէ ետք ժ. 3-ից 20 րոպէ անց... Ղարաքիլիսի ճակատամարտում ո՛չ յաղթող եւ ո՛չ յաղթած կար. այլ երկու ջարդուիշուր բանակներ մորէն դէմ-դէմի մնացին:

Հայ ցեղը այդ օրերին սրբազան Աւարայրը ոգեկոչեց եւ իր մեծ հայրերի ռազմական կորովով կեանքի եւ մահու մարտի ելաւ... Եւ Հայոց աշխարհի սիրուն, երկու հազարի չափ մեր ընտիրները իրենց մատաղ կեանքը զոհեցին: Եւ թշնամին, որ մի քանի անգամ աւելի կորուստներ ունեցաւ, երկար ժամանակ պիտի յիշէ այդ ճակատամարտը, ինչպէս պարսիկները Աւարայրը (451 թ.) եւ արաբները Վարդանակերտը (702 թ.): Արդարեւ, այդ երեք

³³ Սերգէյ Թորոսեան, Ղարաքիլիսէի ճակատամարտը, «Հայրենիք» ամսագիր, 1951 թ., սեպտեմբեր, թիւ 9(308), էջ 55:

հերոսամարտերը մեր պատմության ակնոցի ծովից դուրս ցցում և գրանիտե ժայռեր են, որոնց վրայ երբեք անգամ հայ հայրենիքի թշնամիների կատաղության ալիքները փշրուեցին:

Եւ եթէ Ասարայրը հզորագոյն սատարիչն եղաւ Մամիկոնեան Մարգարանութեան աշխարհում, եւ վարդանակերտը Բագրատունեաց փառաւոր տոհմի ուղին հարթեց դէպի հայկական գահը, Ղարաքիլիսէ-Սարդարապատը մեր օրերում Հայաստանի Հանրապետութեան հիմքերը ձգեցին, Միացեալ եւ անկախ Հայաստանի համար:³⁴

Այժմ մէջբերենք մաւռ ճակատամարտին մասնակցած զինուորականների՝ մեր ձեռքի տակ եղած շատ սուղ վկայութիւնները ճակատամարտին Նոդեհի վճռական դերակատարութեան մասին:

Ղարաքիլիսայի դիցազնամարտի հերոս ղեկավարներից մէկը՝ հեծելագօրային քրիզադի հրամանատար, գնդապետ Նիկողայ Դորդանեանը (Կորգանով) զօրավար Նազարբէկեանին լղած իր 1918 թ. յուլիսի 4-ի զեկուցագրում մշտում է. «Մայիսի 24-ին Ղարաքիլիսայում էր գտնուում միացեալ հեծելագօրային ջոկատը, որը բաղկացած էր առաջին հեծեալ զնդից, Ղարսի զնդից եւ կամատորների (Իմացի'ր Գ. Նոդեհի կազմաւորած: Ռ. Հ.) ջոկատներից: Թրերի քանակը՝ 2000 եւ 4 թմրանոթ՝ շտաբ-կապիտան Մոսէսովի (Գուրգէն Տէր-Մովսիսեանց: Ռ. Հ.) տնօրինութեան տակ: Համաձայն Ղարաքիլիսայի ջոկատի պետի մայիսի 24-ի հետագրի՝ իմ առջեւ խնդիր էր դրուած առաջ շարժուել Արջուտ, Սարալ-Կուրսալ զծով, որտեղ ահրաժեշտ էր դնել պահակային հսկիչ զօրամաս՝ ունենալով հսկիչների ռեզերվ: Մայիսի 25-ի առաւօտեան շտաբի պետ, պորուչիկ Եղիազարովի եւ պորուչիկ Նոդեհի հետ՝ իր 40 ձիաւորներով եւ դուրս եկաւ հետախուզութեան: Արջուտի կիսակայարանի մօտ հետադիտակով մկատելի էին խճուղու աջ ու ձախ կողմերից սարերով շարժող հակառակորդի ոչ մեծ խմբեր՝ 10-15-ական մարդկանցով: Ես ենթադրեցի, որ դրանք հակառակորդի հետախուզներն են: Վերադառնալով Դարբաս՝ ջոկատի մօտ, ես մէկ հեծելավաշտ առաջ մղեցի դէպի Արջուտ, որի առաջ խնդիր դրեցի Արջուտ-Սարալ-Կուրսալի զծով իրականացնել հետախուզութիւն՝ ապահովելու այդ գիւղերի գրաւումը: Հեծելավաշտը ուղարկելու պահին ես Նոդեհից տեղեկացել էի, որ իմ աջ թեւում՝ սարերում մա ձերբակալել է հակառակորդի մօտ 100 հայդուկներ... Այդ օրը ջոկատի կորուստները կազմեցին. զոհեր՝ 4-դ գումարտակի հրամանատարը, 1-ին հրաձգային գումարտակի հրամանատարը, շտաբ-կապիտան Մոսէսովը, 25 զինուորներ:

Վիրաւորներ՝ 1 սպա, 40 զինուոր»:³⁵

Կիւտում բնակող գնդապետ Կոնստանդին Բագրատեանը, հիմնուելով Ղարաքիլիսայի ճակատամարտի մասնակից իր հօր եւ զրա ընկեր Բենիամինի (ցաւօք ազգանունը չի մըշտում) յուշերի վրայ, 1998 թ. տպագրել է այդ իրադարձութիւնների մասին մի գիրք, որտեղ բաւական ընդարձակ մկարագրում են (երեւի մեր ձեռքի տակ եղած մկարագրութիւններից ամենաընդարձակը) Նոդեհի մարտական գործողութիւնները, որոնք յոյժ արժէքաւոր են յատկապէս այն առումով, որ մեզ առայժմ չի յաջողուել որեւէ մէկ այլ աղբիւրում գտնել

³⁴ Աւետիս Ահարոնեան, Ասարայրի ոգեկոչումը, «Հայրենիք» ամսագիր, 1932 թ., յունուար, թիւ 3(111), էջ 91-92, 96, 100-101:

³⁵ ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ.121, ց. 1, գործ 79, էջ 20-21: Հմտ. Հր. Աւետիսեան, Հայոց ազգային միասնութեան յաղթանակը, Երեւան, 1988 թ., էջ 201-202: Փաստաթղթի կրճատ տարբերակը տպագրուել է՝ Սարդարապատ, Բաշ-Ապարան, Ղարաքիլիսա, 1918 թ. մայիսեան հերոսամարտերը, Երեւան, 1998 թ., էջ 73-ում:

վանաձորում Նժդեհի վարած ռազմական գործողությունների նկարագրություն. «Թուրք բանակը, չը հանդիպելով զորավար Նազարբեկովի զլխատրությունը գործող հայոց բանակի որևէ դիմադրությանը, լընթացս գրաւեց ռազմավարական կարեւոր պատմէշ հանդիսացող Ջաջուտի լեռնացքը, իսկ մայիսի 20-ին՝ Համամլում եւ մօտեցաւ Ղարաքիլիսային: Եւ միայն շնորհիւ վերջապահ զօրամասերի նախաձեռնող գործողությունների եւ զընդապետներ Գարեգին Տէր-Յարութիւնեան-Նժդեհի (յուշագիրը պորուչիկ Նժդեհին գնդապետ է կարծել՝ երեւի նկատի ունենալով Նժդեհի ինքնուրոյն, համարձակ ու նախաձեռնող գործողություններն այդ կոիւներին եւ նրա մեծ հեղինակութիւնը: Ռ. Հ.) եւ Ղորղանեանի ընդհանուր ղեկավարութեամբ գործող Լոռու եւ Գուգարքի շրջանների աշխարհագօրայինների խիզախ հակայարձակումների, հնարատր եղաւ... Ղարաքիլիսայի մատոյցներում կանգնեցնել թուրքական 11-րդ դիվիզիայի զօրամասերի առաջխաղացումը: Ցաւօք, տուեալներ կան, որ հայկական կորպուսի հրամանատար, փորձառու զօրավար եւ անցեալում քաջ զինուորական Նազարբեկեանը (Այդ նահանջի համար Նազարբեկեանը լոռեցիներից ստացաւ «նազաղ բեգում» (հայերէն՝ ետ վազքով) մականունը: Ծան. Կ. Բագրատեանի), Ալեքսանդրապոլի անյաջող ճակատամարտից լետոյ այն աստիճանի էր կորցրել իրեն ու հաւանաբար բարոյապէս ընկճուել, որ ռազմավարական տեսակէտից նպաստատր Ջաջուտի լեռնացքում պաշտպանութիւն չը կազմակերպեց եւ կրատրական նահանջներով ետ քաշուեց Դիլիջան: Եւ միայն Սարդարապատում եւ Բաշ-Ապարանում հայոց զօրքերի յաջող գործողությունների եւ գնդապետ Գարեգին Տէր-Յարութիւնեանի հրամանատարութեամբ Բզովդալի (այժմ՝ Բազում: Ռ. Հ.), Դարբասի, Հաջիդարայի սահմաններում գործող վերջապահ զօրամասերի ու աշխարհագօրայինների վճռական յարձակումների մասին հաղորդագրութիւններ ստանալուց լետոյ զենքարալ-լէտենանտ Նազարբեկեանը իր զօրքերի հիմնական խմբատրումը որոշեց վերադարձնել Ղարաքիլիսա... »:

Յուշագիրը անընդհատ գործածելով «վերջապահ զօրամասեր» արտայայտութիւնը եւ նշելով, որ մայիսի 20-ից 23-ը թուրքերի դէմ տեղի են ունեցել կոիւներ, շահեկանօրէն լրացնում է համատարած խուճապի եւ հայ զօրքերի նահանջի պայմաններում Կոմիտաս քահանայի, Գ. Նժդեհի եւ ուրիշների կազմակերպած ու ղեկավարած դիմադրութեան մասին Սերժ Աֆանասեանի տուեալները: Սա նշանակում է, որ Նժդեհը, համատարած խուճապին եւ հրամանատարութեան պարտողական դիրքորոշումին հակառակ, թուրք զօրքերի դէմ կազմակերպել ու վարել է դիմադրական կոիւներ՝ *մինչեւ իր նշանատր ճառից լետոյ զօրքերի ոգու բարձրացումն ու հակայարձակման անցնելը*: Ծարունակենք մէջքերումները Բենիամինի յուշերից, որը, ինչպէս նշեցի վերը, մեր ձեռքի տակ եղած առայժմ *միակ վաւերագիրն է*, որտեղ առաւել ընդարձակ ու մանրամասնօրէն նկարագրում է Նժդեհը թէ՛ որպէս անձնական օրինակով զինուորներին քաջալերող անվախ ու քաջ կուող թրամարտիկ հրամանատար եւ թէ՛ իբրեւ սառնասիրտ ստրատեգ ու ռազմավար. «Հայոց կանոնատր բանակը Դիլիջանից վերադառնալուն պէս անմիջապէս եկաւ մեզ օգնութեան..., սկսեց լեռնակէտերով ուժեղացնել ու ամրացնել պաշտպանութիւնը... Ձախից՝ Ղշլաղ գիւղի շրջակայքի Սուլէյման սարից այն կողմ գտնող Փաշինգիւղ քոչակայրի շրջանում, աջից՝ Կամակատար բարձունքի ետեւի այգիներում ու ձորերում... 1918 թ. մայիսի 24-ին գնդապետ Տէր-Յարութիւնեանի հեծեալ ջոկատը, որը գտնուում էր Կամակատար մատուռի բարձունքի ետեւի թաքստոցում, այգիների ու ձորերի միջով մօտենալով թուրքական պաշտպանական դիրքերի աջ թեւին, լընթացս մարտաշարք կազմեց՝ յարձակուելու

նպատակով: Թուրքերը մօտադրապես հայկական զորախմբի քանակությամբ մի հեծելախումբ (քննադրում էսկադրոն: Ռ. Հ.) մղեցին առաջ: Հեծելազորային թրամարտը, դիմա-հար սուխմամարտերն ու ձեռնամարտը տեեց մի քանի ժամ: Արկերի պայթիւնից, ձիաուր-ների ու հետեւակի կոխկրտոցից մարտադաշտում փոշու սիւն էր բարձրացել: Թուրմ էր, թէ կոտոր կողմերը հոգմել են եւ հակառակորդը համաձայնելու է ռազմական առաջին անյա-շողութեան հետ: Բայց ահա թուրքերը Արշուտի կողմից, մերոնց աջ թեւը շրջանցելով, Գեոզալդարայի (այժմ՝ Վանաձորի արտարձան: Ռ. Հ.) միջով Բզովդալ մղեցին մի քանի թարմ հեծելախմբեր: Ստեղծուեց թեւերից շրջապատուելու վտանգ: Գնդապետ Տէր-Յա-րութիւնեանը կամ, ինչպէս նրան այդ ժամանակ էին յաճախ անուանում, խմբապետ Նժդեհը հեծելախմբով ու Ղարաքիլիսեցի ձիաուր աշխարհագորայիներով շարժուեց առաջ՝ թշմամու դէմը կտրելու համար: Թուրքերը մերոնց նկատելով, «ալլախ, ալլախ» գոչ-իւններով նետուեցին գրոհի: Գնդապետը (Գարեգին Նժդեհը: Ռ. Հ.), հեղհեղ փնչացնող ձիուն թեթեւակի զսպելով, ձեռքը բարձրացրեց վեր: Մեր ձիաուրները արշաւը դանդա-ղացրին, իսկ հեծելաշուկերի հրամանատարները սուրացին իր մօտ: Թրով, ցուցափայտի մնաց ցոյց տալով տեղանքը եւ հրահանգելով ում ո՞րտեղից գրոհել, նա մի անգամ էլ շուտ եկաւ, մի քանի թուրք սպասեց մեր ետ ընկած աշխարհագորայիների եւ «Ղշլաղի հայկա-կան կազակների» (այդ տարիներին Լոռի-Գուգարքի գիւղերում Դոնի եւ Կուբանի կազակ-ների օրինակով, կազակական շարժումներ էին առաջ եկել) մօտենալուն: Երիտասարդ խմբապետի (Գարեգին Նժդեհի: Ռ. Հ.) մտաւորական դէմքը փոխուեց, դարձաւ մտայն ու խիստ: Քրտիները քունքերից հոսում էր ցած՝ լուսնալով ու լողզելով դէմքի փոշին: Աչքերը հուրհրում էին զինավառ կրակով: Մեր հրետանին եւ մի քանի գնդացիներ կրակ բացե-ցին թուրք հեծելաւորների վրայ, բայց չը նայած կորուստներին, նրանք շեշտակի մօտենում էին: Զսպելով ոտքերը տեղում անհամբերութեամբ տեղից-տեղ շարժող մօյգին, որը կարծես կանխագգում էր մահացու գօտեմարտը, գնդապետը խօսեց. «*Իմ մարտական եղ-բայրներ, մենք գնում ենք կոտելու մեր բազմաշարքար, քրիստոսաբար մարտիրոսացած հայ ժողովրդի համար: Ենիշերի վիժուածքներին թող չենք տա ծաղրուծանակել նրան:*

Յիշեցէ՛ք սրբազան Էջմիածինը: Սուրբ Կամակատարին ուղղած մեր աղօթքները մեզ օգնական: Յանուն մեր հաւատի, Աստուած մեզ հետ»:

Զօրահրամանատարը մէկ հարիւրեակով սուրաց թուրքական հեծելազօրին ընդառաջ, իսկ երկու այլ հեծելախմբեր ուղարկեց աջ եւ ձախ կողմերից թուրքերին առնելու կիսա-շրջանի մէջ: Ձիաուր զանգուածները պատ կազմած դուրս եկան իրար դէմ, մահաբեր գրկախառնումով միացան գիրար: Սկսուեց արիւնալի դաժան սուխմամարտը, որը տեեց մօտ մէկ ժամ: Դժուար էր հասկանալ ինչպէ՞ս կաւարտուի այդ կոտորածը: Ես ձգտում էի աչքիցս բաց չը թողնել խմբապետին, որովհետեւ, որպէս տեղացի, նշանակուել էի ուղեկ-ցորդ: Նա գտնում էր մեր զօրքերի մարտաշարքի կենտրոնում եւ մարտը վարում էր վըս-տախ ու համարձակ, իսկ անհրաժեշտութեան դէպքում՝ սրամարտում էր որպէս գերա-զանց դրագուն: Թուրքական հեծելազօրը ճնշմանը չը դիմացաւ, սկսեց նահանջել նախ թեւերից, ապա՝ կենտրոնից եւ վախենալով շրջապատումից՝ մէկական մահապարտների հեծելավաշտ թողնելով որ պատասպարեն միաներին, սկսեց մարտադաշտից գլուխն ազա-տել: Ղշլաղ գիւղի արեւմտեան կողմի այգիների շրջակայքից մի քանի դաշտային հրա-նոթներ սկսեցին կրակել նահանջող թուրք հեծելազօրի վրայ՝ ցրելով նրանց եւ նահանջը վերածելով փախուստի: Մեր զօրքերը վրայ տուին ու նեղեցին նահանջող թուրքերին,

սկսեցին խիզախորէն ու կատաղի հալածել նրանց: Թուրքերը փորձում էին դուրս պրծնել, բայց դա նրանց համարեայ չէր յաջողում: Երբեմն հայ եւ թուրք հեծեալները, ինչպէս ձիամրցման դուրս եկածներ, սուրում էին կողք-կողքի:

Եւ միայն այն ժամանակ, երբ մերոնք նրանց մահաճի ճամփան փակեցին, սկսեց լետնընթաց կրակոցներն ու թրամարտը: Այսպէս մեր զօրքերը մահաճող թուրքերին հետապնդեցին մինչեւ Արշուտի, Ղուրսալի (Սպիտակից 6 կմ արեւելք, Փամբակի ափին, Վանաձոր գնացող խճուղու եւ երկաթգծի աջ կողմում: Ռ. Հ.) մատուցները: Տասնեակ կիւղ-մետրեր ձգող լեռնալանջերը եւ Փամբակի գետեզերքին հարող դաշտերը ծածկուած էին մարդկանց եւ անասունների դիակներով: Թուրքական 11-րդ դիվիզիայի աջ թեւի առաջապահ զօրամասերը եւս ջախջախուեցին ու ետ շարտուեցին...

Երբ մեր զօրքերը աջ թեւից գնդապետ Տէր-Յարութիւնեանի, ձախ թեւից՝ գնդապետ Ղորղանեանի հրամանատարութեամբ թուրքերին հալածելով հասան Արշուտ-Կուրսալի մատուցները, թուրքերը շրջակայ բարձունքներից գրոհող հայոց զօրքերին առան թեւահար մահաբեր կրակի տակ: Մեր զօրքերը, յատկապէս հեծելազօրը, կորուստներ կրեցին: Խմբապետը (Նժդեհը: Ռ. Հ.) հրահանգեց հեծելազօրը հետացնել մօտակայ բարձունքների պատսպարանները, իսկ հետեւակին հրամայեց հրամօթային կրակի պաշտպանութեան տակ խրամատարուել նուաճուած դիրքերում:

1918 թ. մայիսի 26-ի յաղթական օրը թեքում էր դէպի արեւամուտ... Թուրքերը, այս նակատում կրելով առաջին լուրջ պարտութիւնը, շշմել, բարոյապէս ընկճուել էին: Ընկատամարտի առաջին օրումսից լետոյ ճակատի Ղարաքիլիսայի ուղղութեան շտաբը տեղափոխուեց Դարբաս գիւղում: Տէր-Յարութիւնեանը (Նժդեհը) իր օպերատիւ խմբով գիշերեց Ծաբար Սարոյեանի, իսկ Ղորղանեանը՝ Մովսէս Աւագեանի տանը...

Եթէ Անդրանիկի զօրքերը... միանային այդ հատուածի մեր զօրքերին, ապա անտարակոյս է, որ մենք միացեալ ուժերով կարող էինք գլխովին ջախջախել թուրքական՝ այդ ուղղութեամբ յարձակող զօրքը ճիշտ այնպէս, ինչպէս Սարդարապատում... Բայց թէ Անդրանիկի այդ քայլի պատճառն ինչ էր, մնում է հանելուկ ...

Նշափլու գիւղի (Այժմ՝ Գուգարք գիւղը: Ռ. Հ.) բարձունքներով, ուր գտնուում էր Ս. Սարգիս մատուռը, մահաճում էր հայոց զօրքը: Գետի ափից Նժդեհը իր բոցակարմիր ձին նստած՝ երկու թիկնապահների ուղեկցութեամբ լուռ հետեւում էր իր զօրքի մնացորդների շարժումներին: Երբ զօրախումբն արդեն գետի աջ ափին էր, մահաճեց գլխարկը, խոնարհուեց լեռներից, երեք անգամ խաչակնքեց եւ դանդաղօրէն, կարծես չուզեմաւով, ձին քշեց Փամբակի ծանծաղուտը: Դա վերջին անգամն էր, որ եւ տեսնում էի խմբապետին՝ Գնդապետ Տէր-Յարութիւնեանին: Լինելով նրա քաղաքական յամոզումների թշնամին (յուշագիրը բոլշեփկ էր: Ռ. Հ.)՝ եւ ինչ որ անհասկանալի ներքին զգացողութեամբ, հնարաւոր է՝ եմթագիտակցաբար, նրա նկատմամբ յարգանք էի տածում, որպէս խիստ ողբերգական ճակատագրի տէր մի մարդու եւ որպէս իր հայրենիքի դաժան ճակատագրի համար անկեղծօրէն մտահոգ օրինաւոր հայ քրիստոնեայի»³⁶:

Ակամատեսների վկայութիւնները եզրափակում եմ Նժդեհի վկայութիւններով, որ մահմուտի է իր Յօդուածում, ուր նշուած է Դիլիջանի Ս. Աստուածածին եկեղեցու բակում հաւաքուելու հանգամանքները, իր արտասանած ճառի շատ ժխտ մախադասութիւններ-

³⁶ Константин Багратян, Годы, подвиги, судьбы, Կիեւ, 1998 թ., էջ 37, 41-42, 44-45, 48:

րով նկարագրությունը եւ նույնիսկ ժամը, ինչպէս նաեւ՝ գնդապետ Ղորղանեանի միջոցով **Գարեգին Նժդեհին ուղղուած** Թովմաս Նազարբեկեանի հրամանի պատճենը: Այդ վաւերագրից պարզուեւ, որ Նժդեհը ճակատ մեկնելուց առաջ, ըստ իր սովորութեան, իր զինուորներին հաւաքում է եկեղեցու բակը՝ այնտեղից շարժուելու համար: Սակայն, քանի որ ջոկատը առաջինը պիտի գնար թշնամու վրայ, այդ պատճառով էլ զօրաջոկատը եկեղեցուց դէպի ճակատ տանելու նպատակով Նժդեհի կազմակերպած արարողությունը դադարում է ժողովրդական մաղթանք, համաժողովրդական ինքնաբերական հանրահաւաք:

Մէջքերենք վկայությունը.

«Հայկական կորպուսի հրամանատարը հրամայում է ձեզ՝ հենց այսօր Ձեր զօրամասով վերադառնալ Ղարաքիլիսէ՝ շփման մէջ մտնել թշնամու ուժերի հետ եւ սպասել օգնութեան:

Հեծեալ զնդի հրամանատար՝ գնդապետ Կորգանով:

մայիս 24, Դիլիջան:

Ստանալով այդ հրամանագիրը՝ կարգադրեցի զօրամասիս կեդրոնացաւ Դիլիջանի եկեղեցու բակը: Վայրկեանների ընթացքում տարածուեց Ղարաքիլիսէ վերադառնալու լուրը: Ժամը 3-ի մօտերը եկեղեցու շուրջ խոնուեց ժողովուրդը: Եկել էին ճամբայ դնելու մեզ: Սպայակոյտի համհարզը կարդաց Երեւանից ստացուած վերջին տեղեկությունները՝ Սարդարապատում մեր զօրքերի տարած յաջողութեան մասին: Քիչ անցած՝ յայտնուեց զօր. Նազարբեկեանը եւ խոր յուզումով հաղորդեց Արամի պահանջը՝ «Երեք օր ժամանակ տալ Երեւանին, որ կարողանա հաշտութիւն կնքել թուրք հրամանատարութեան հետ»: Ապա մի քանի խօսքով օրհնեց մեր չում: Գնալով յուզումը կը խորանար: Եկեղեցում վաղուց էր սկսուել ժամերգությունը եւ զանգերի դողամբը, միացած քահանաների երգեցողութեան, տխրօրէն կ'արձագանգէր հետունները: Պէտք էր երկու խօսք ասել մեկնելու պատրաստ զօրամասին եւ - առաւելապէս ժողովուրդին: Դեռ խօսքս չէի վերջացրել, երբ հայեացքս հանդիպեց ծերունի զօրավարի (Թ. Նազարբեկեանի: Ռ. Հ.) հայեացքին - արցունք կար նրա աչքերի մէջ: Լալիս էին, լալիս բոլորը: Ինձ էլ խեղդել սկսեց արցունքը... եւ հոգեբանական այդ մթնոլորտի մէջ, հազարի չափ զինուորներ ու կամատորներ բռնեցին դէպի Ղարաքիլիսա երկարող ճամբան: Մայիսի 24-ն էր...»³⁷:

Այստեղ պէտք է շեշտել եւս մի խիստ կարեւոր հանգամանք. Նժդեհի զօրաջոկատին ճամապարհ դնելու արարողութեանն ու ժողովրդական այդ համապատրաստից հաւաքոյթին, որը հրաւիրել էր Նժդեհը, մասնակցում եւ ելոյթ է ունենում ռազմաճակատի գերագոյն գլխատր հրամանատարը: Սա նշանակում է առանձնապատկեր վերաբերմունք **ռազմարշաւը սկսող** զօրաջոկատին, այսինքն՝ ռազմական վերին աստիճանի պատասխանատու եւ ճակատագրական գործողությունների սկիզբ, որից կախուած էր ամբողջ ճակատամարտի բախտը:

Իրօք՝ **Իրադրութիւնն այնպիսին էր, որ ո՛չ միայն տունեալ կոռուի ելքը, այլեւ ժողովրդի ինքնավստահութեան եւ իր ուժերի հանդէպ վերականգնուած հաւատի պահպանումը, այսինքն՝ ամբողջ ճակատամարտի ելքը կախուած էր թուրքերի հետ առաջին բախումից:**

Երբ ասում ենք, թէ Նժդեհն է Ղարաքիլիսայի ճակատամարտի կազմակերպիչն ու

³⁷ «Ազատ խօսք» օրաթերթ, Սոֆիա, 1935 թ. մայիսի 31, էջ 2; «Ռազմիկ» թերթ, 1939 թ., թիւ 121; Արտատպում է Գ. Նժդեհ, Երկեր, հտ. 2, Երեւան, 2002 թ., էջ 272:

վարողը, մկատի պիտի ունենանք մաե հոգեբանական այն իրավիճակը:

Եթէ հայերն այդ առաջին գոտեմարտը շահէին, համընդհանուր ոգեւորութիւնն ու մարտական ոգին աւելի՛ կը բարձրանար: Իսկ պարտուելու դէպքում՝ բարոյալքումն ու գլխապատառ փախուստը կը դառնար անկասելի ու անկատաւարելի:

Ահա այս առանցքային ու շրջադարձիկ հոգեբանական պահի ամբողջ պատասխանատուութիւնը ճակատագրի բերումով ընկաւ Գարեգին Նժդեհի վրայ, քանի որ Էրզրումը, Սարիղամիշը, Կարսը եւ Գիւմրին իրար ետեւից գրաւելով Վանաձոր հասած եւ որեւէ լուրջ դիմադրութեան չը հանդիպած թուրքերի դէմ *հայոց զօրքի առաջին բախումը* պիտի դէկավարէր ինքը:

Այս վերին աստիճանի պատասխանատու եւ վճռական կոտում տանելով փայլուն յաղթանակ՝ Գ. Նժդեհը ոչ միայն իր ճառով կազմակերպեց դիմադրութիւնը, այլեւ իր անբաղդատելի քաջութեամբ: Կասեցնելով թշնամու յաղթարշաւը, մա բազմապատկեց յաղթանակի համդէպ գիւտորների եւ ժողովրդի հաւատը մաե մարտի՝ դաշտում:

Մեկնելով վկայաբերուած աղբիւրներից՝ կարող ենք անէ հետեւեալ եզրակացութիւնը.

Առաջին. մայիսի 24-ից 26-ը Ղարաքիլիսայում թուրքերի դէմ հայ զօրքի յաղթանակը վճռական էր, քանի որ այդ նոյն ժամանակ Սարդարապատում հայերը անհրաժեշտ չափով չէին կարողացել զարգացնել յաջողութիւնը, իսկ թուրքերին յաջողուել էր մայիսի 22-ի պարտութիւնից յետոյ ուշքի գալ եւ վերադասաւորելով ուժերը, վերականգնել մարտունակութիւնը: Հետեւաբար անժխտելի է այն իրողութիւնը, որ եթէ Կարսից ու Ալեքսանդրապոլից յաղթանակներով դէպի Երեւան արշաւող թուրքերը 1918 թ. մայիսի 24-27-ին Ղարաքիլիսայում դիմադրութեան չը հանդիպէին, ապա Սարդարապատի, մաե Ապարանի մայիսի 25-27-ի վերջնական յաղթանակները չէին լինի, քանի որ Դիլիջանից, Ապարանից ու Սարդարապատից թուրքերի անկասելի մուտքը Ս. Էջմիածին ու Երեւան կդառնար անխուսափելի... Ուստի, իրօք որ. «*Պիտի խոստովանել, որ առանց Ղարաքիլիսէի ճակատամարտի ոչ թէ օրուայ խ. Հայաստանը, այլ եւ այդ երկրամասի վրայ այսօր ապրող հայութիւն չէինք ունենա: Ղարաքիլիսէի եօթեայ հերոսականը փրկեց գլխովին ոչնչացումից Արարատեան հայութիւնը եւ հիմը դրեց Հայկական պետութեան*»:

Երկրորդ՝ Ղարաքիլիսայի ճակատամարտի մախօրէին զօրքի մէջ բացակայող կարգապահութիւնը, հրամանատար-զինուոր, ենթակայ-ստորադաս բնականոն յարաբերութիւնները, մաե ճակատելու ոգին ու կարողութիւնը Գարեգին Նժդեհի վերականգնեց, ո՛չ թէ ճակատի հրամանատարութիւնը: Չլինէր Նժդեհը, զօրքն ու աշխարհագօրը թշնամու դէմ չէին կոտուելու, ինչպէս չը կոտուեցին Էրզրումում, Կարսում եւ Ալեքսանդրապոլում...

Հետեւաբար՝ մենք պէտք է հաւատանք ժամանակի այն պետական ու ռազմական խոշոր գործիչներին ու յատկապէս դէպքերի մասնակիցներին, որոնց մէջ մաե Նժդեհին, որոնք միաբերան ու անվերապահ պնդում են, որ ճակատից խոճապահար փախչող ժողովրդին ու անձնատուր լինելու տրամադրուած գիւտրականներին ոգեւորել, հոգեւիոխել, կազմակերպել, այն է՝ *ճակատամարտ տալու մախաձեռնութիւնը իր վրայ վերցնելով՝ յուսալքում եւ հրամանատարութեանը չենթարկող հայոց զօրքին հեղինակագուրկ հրամանատարութեանը վերանենթարկելով՝ յաղթական կոտուի է տարել* Գարեգին Նժդեհը: